

„Мислим да Хиландар треба сачувати по сваку цену“ (о ставовима југословенских власти према манастиру Хиландару у време склапања Балканског пакта 1953/54)

Резолуција Информбироа јуна 1948. године из корена је променила слику међународних односа на Балкану. У готово орвеловском обрту дојучерашњи савезници су постали заклето непријатељи и обратно. Југославија је за кратко време од статуса „најоданијег сателита“ СССР-а постала држава са „лојалним и кооперативним приступом“ према западним силама, пре свих САД.¹ Тако је Југославија од јесени 1949. године наставила своје учешће у хладноратовским дешавањима али не више на страни земаља народне демократије.² Оно што је у почетку изгледало као сукоб две комунистичке концепције јасно се манифестовало као међудржавни конфликт у коме је посебан акценат био на личном сукобу Стаљин – Тито, одосно Титовом непристајању на диктат споља који је требало да доведе до његовог силаска са чела партије и државе. Сукоб са Москвом је оставио бројне последице и притом узроковао драстичне промене. Процес престојавања на нови дипломатски колосек довео је до „отупљења“ идеолошке оштрице у спољнополитичким наступима што је била једна од карактеристика новог политичког курса КПЈ.³

Резултати рада југословенске дишломатије на новом политичком курсу

Нова оријентација у југословенској спољној политици узроковала је потребу за нормализацијом односа са њеним прозападно оријентисаним суседима,

¹ Lorejn M. Lis, *Održavanje Tita na površini*, Beograd, 2003.

² Darko Bekić, *Jugoslavija u Hladnom ratu*, Zagreb, 1988, str 58 (У даљем тексту Д. Бекић, н. д.). Бекић говори о дефинитивном уласку Југославије у хладноратовска дешавања после Каредљевог и Ђиласовог иступања на ГС ОУН у јесен 1949. године, иако је она била њихов активни учесник од избијања Тршћанске кризе и грађанског рата у Грчкој, где је у првом случају била активни учесник, а у другом помагач једне од сукобљених страна.

³ D. Bekić, n. d. 93

пре свега са Грчком. Над питањем нормализације односа са јужним суседом надносиле су се сенке из управо окончаног грађанског рата у Грчкој. Активно учешће у процесу нормализације односа Грчке и Југославије, свака на свој начин и због својих интереса, узеле су Велика Британија и САД.

Почетком 50-тих Југославија и Грчка су потписале низ међудржавних споразума и протокола у области саобраћаја и трговине. Југославија се обавезала да ће почети са решавањем појединих спорних питања попут репатријације грчке деце и бивших Маркосових бораца.⁴ Улазак Грчке и Турске у НАТО током 1952. године још више је актуелизовао зближавање Југославије са њима. Истовремено је све више пажње обрађано на важност Југославије за одбрану Грчке. Размена посета парламентарних делегација са Грчком, али и са Турском у лето и јесен 1952. године представљала је „опипавање пулса“ у правцу даље сарадње, превасходно војне. У септембру 1952. године југословенске војне делегације су посетиле Атину и Анкару.⁵ Новембарска посета Југославији и њеним оружаним снагама америчког генерала Хендија, а потом и децембарски сусрети са представницима армија Грчке и Турске представљали су потврду новог курса у југословенској спољној политици. Потписивањем споразума у Анкари фебруара 1953. и на Бледу августа 1954. као и са примањем западне војне помоћи Југославија се привремено окренула Западу.⁶

Специфичности статуса манастира Хиландара у контексту југословенско-грчких односа

Одмах по окончању Другог светског рата остварени су први контакти братства манастира Хиландара са Синодом Српске православне цркве (СПЦ) и са Министарством иностраних послова ДФЈ, односно ФНРЈ. Стање у манастиру је било на ивици алармантности, јављала се потреба што хитнијег побољшања положаја манастира у материјалном смислу док је најургентније било питање обнове, односно подмлађивања братства.⁷ Међутим, избијање грађанског рата у Грчкој и југословенска подршка грчким комунистима, односно Демократској армији Грчке, је довела до погоршања у односима Југославије и Грчке што се негативно одразило на манастир Хиландар. Чињеница да је грчки грађански

⁴ Видети: Milan Ristović, *Dug povratak kući. Deca izbeglice iz Grčke u Jugoslaviji 1948–1960*, Београд, 1998.

⁵ О поменутих посетама постоје само посредни подаци, видети, Д. Бекић, н. д. стр 432–433 и *Балкански њакџи 1953/1954. Зборник докумената*, Београд 2005, стр. 162–181.

⁶ Видети: *Балкански њакџи 1953/1954. Зборник докумената*, Београд 2005. и Иван Лаковић, *Западна војна помоћ Југославији 1951–1958*, магистарски рад, Филозофски факултет Универзитета у Београду, 2005.

⁷ Радмила Радић, *Хиландар у државној полицији Краљевине Србије и Југославије 1896–1970*, Београд 1998, стр. 111–112 (У даљем тексту Радмила Радић, н. д.).

рат актуелизовао проблем словенске мањине у Грчкој, чији су се припадници у већини придружили Демократској армији Грчке, додатно је усложнила ситуацију. Званична Грчка је отворено говорила о словенској опасности услед чега су словенски монаси на Светој Гори, Бугари, Срби и Руси поред чињенице што су физички били одвојени од својих отаџбина, директно трпели последице те пропаганде.

Тек са нормализацијом југословенско-грчких односа током 1950. године стекли су се услови за појачани интерес и бригу државе и цркве према манастиру Хиландару.⁸ У тренутку побољшања односа два суседа, односно савезника, после потписивања Анкарског и Бледског споразума грчка страна је југословенско непокретање појединих спорних питања тумачила као израз жеље за трајнијом сарадњом, али чињеницу да Југославија од њих није декларативно одустала грчка штампа је тумачила као постојање експанзионистичких тежњи на штету Грчке.

Током 1953. и 1954. године проблематика статуса манастира Хиландара у односима два суседа је могла да се сведе на следеће:

- и југословенска држава и СПЦ су имале конструктивни приступ овом питању,
- првенствени интерес СПЦ је био обнова, односно подмлађивање братства чиме би се спречио прелазак манастира у грчке руке (по тада важећим правилима уколико би број монаха пао на испод осам манастир би аутоматски постао грчки) што није наилазило на добар пријем у анти-словенској клими која је владала у институцијама грчке државе и цркве,
- југословенска држава је решавању питања прилазила ослањајући се на правну аргументацију посебно истичући значај Хиландара као југословенског културног средишта при чему је обнова братства у том смислу била средство, а не циљ,
- помешане надлежности грчке државе и Васељенске патријаршије увелико су ометале конструктиван приступ СПЦ и југословенске државе пре свих по питању обнове братства, а потом и по питањима уручивања помоћи, поклона, боравака експертских тимова из Југославије (археолога, историчара уметности, архитектата, конзерватора, рестауратора, фотографа и др.) јер се приликом издавања виза одуговлачило или се сувише дуго чекало на званичне одговоре како грчког МИП-а, тако и Васељенске патријаршије и аутономних власти Свете Горе,
- у самом братству се осећала подвојеност на братију спремну на сарадњу са Југославијом и на оне који су били против остваривања било каквих веза са отаџбином,

⁸ Радмила Радић, н. д. стр. 115.

- у Хиландару се осећао извесан утицај српских емигрантских кругова, пре свих оних око владика Николаја Велимировића и Дионисија Миливојевића,
- постојала је тежња да се преко јачег везивања Хиландара за Југославију омете његово претварање у центар пропагандне против ФНРЈ,
- незванично, грчке власти су биле наклоњеније обнови братства особама из дијаспоре због става да у Југославији, због њеног комунистичког уређења, нема одговарајућег кадра за монаштво.⁹

Нови контакти

Међутим, током 1952. и 1953. године учестале су посете Хиландару од стране државних представника. У неколико наврата обављено је микрофилмовање великог броја рукописних књига и докумената и остварен је контакт са југословенским конзулатом у Солуну. Истовремено је СПЦ преко Државног секретаријата за иностране послове (ДСИП) ФНРЈ у два наврата упутила молбе укупно десеторице кандидата, лаика и клирика, за пријем у братство манастира Хиландара позивајући се на споразум Краљевине Југославије и Грчке с почетка 1941. године којим је требало да се олакша обнова братства. Будући да споразум није био сачуван у архиву Југословенског МИП-а, као и да због отпочињања ратних дејстава априла 1941. и окупације Југославије и Грчке није ступио на снагу, грчки званичници су негирали и само његово постојање које је међутим било неоспорно.

У општој атмосфери побољшања односа Југославије и Грчке јануара 1954. године је забележена посета ректора Академије примењених уметности Бранка Шотре манастиру Хиландару.¹⁰ Он је у извештају навео да је обишао свих двадесет светогорских манастира, али је направио посебан осврт на Хиландар. Забележио је тренутно стање и предложио је низ мера које је требало предузети у циљу очувања манастира и његових драгоцености. Све повеље и драгоцене документа, по његовим речима, су биле смештене у једну касу у параклису св. Архангела који је по мишљењу стручњака био најбезбеднији од пожара. Његови претходници професори Ђорђе и Светозар Радојчић су утврдили да је недостајало једанаест претходно пописаних повеља, што је он потврдио. Шотра је посебно истакао уметничку вредност бројних икона у Хиландару на којима су већ започели са радом грчки конзерватори. Манастирски комплекс је својом величином више наликовао средњовековној тврђави и у њему је у претходним

⁹ Радмила Радић, н. д. стр 114–123.

¹⁰ *Балкански њакџи 1953/1954. Зборник докумената*, Београд 2005, стр. 567–570, Извештај ректора Академије примењених уметности Бранка Шотре од 15. фебруара 1954. године упућен Кабинету Председника Републике. Извештај се налази у Архиву Ј. Б. Тита, КПР, I-5-6/Грчка.

временима знало да борави и по 300 монаха али их је у том тренутку било свега 24 од којих је њих десетак било способно за рад док су остали били стари преко 80 година. Као горуће питање навео је управо обнову манастирског братства јер по његовим речима „то је за сада, изгледа, једина форма за обезбеђење продужавања наших права на тај културни споменик“. Као мере за популаризацију и афирмацију Хиландара као важног културног средишта предложио је снимање једног документарног филма и објављивање монографије у форми фото-албума. Као посебну меру, а која би била „гест пажње и помоћи“ Хиландару предложио је поклањање, од стране државе, једне мале хидро-централе коју би покретала речица која је текла кроз сам манастир. Увођење електричног осветљења у манастир представљало би „историјски догађај“. У вези заштите постојећег културно-уметничког блага хитно је требало да се поправи Милутинов пирг, уреди засебна зграда библиотеке и да се посебни монах обучи за библиотекара, да се настави са снимањем докумената (без обзира на језик) и са чишћењем икона. Као једну од мера Шотра је предложио скидање живописа из XIX века у главној цркви како би старији и уметнички вреднији живопис постао видљив. Све зграде је требало заштити од влаге и пожара. Ради добијања прецизнијих података препоручио је да се консултују професори Ђорђе и Светозар Радојчић као и Савезни институт за конзервацију културно-уметничких споменика. Занимљиво је да Шотра већ негде на половини свога извештаја на основу до тада изнесеног рекао „да је питање Хиландара крупно национално питање коме треба посветити пуну пажњу“, а потом изнео конкретан став: „Мислим да Хиландар треба сачувати по сваку цену“ (подвукао Д. Тасић)

Будући да је напредак у односима балканских савезница подразумевао размене посета на највишем нивоу, за потребе Титовог кабинета, а у вези са планираном посетом Грчкој, Главни правни саветник ДСИП-а, Милан Бартош је израдио *Елаборат о ѿправном ѿложају манастира Хиландара* и доставио га Титовом кабинету 7. априла 1954. године.¹¹ За југословенско руководство питање манастира Хиландара је поред питања македонске мањине у Грчкој и питања слободне зоне у Солуну било незаобилазан део разговора са грчком страном. Елаборат је представљао наставак ранијих правних анализа Правног савета ДСИП-а допуњен новим тумачењима одредаба појединих међународних уговора (Севрског и Лозанског) као и билатералних уговора између Краље-

¹¹ *Балкански ѿакт 1953/1954, Зборник докумената*, Београд 2005, стр. 612–629; Радмила Радич у својој књизи *Хиландар у државној ѿполици Краљевине Србије и Југославије 1896–1970*, Београд, 1998, стр. 123, указује да је на захтев Титовог кабинета ДСИП-у направљен Елаборат о правном статусу манастира Хиландара. Елаборат се налази у Архиву Ј. Б. Тита, КПР, I-5-б/Грчка.

вине Југославије и Грчке.¹² У том значајном документу дат је осврт на правни положај Хиландара од оснивања до Берлинског конгреса 1878. године, потом до краја Првог светског рата то јест, потписивања мира у Севру, односно Лозани, а потом и између два Светска рата.¹³ Наводи из елабората би могли да се сведу на следеће:

- Света Гора и њена монашка заједница су од тренутка оснивања имали посебан статус и налазили су се под непосредном заштитом врховне власти у Царству,
- страни манастири и њихово монаштво су поред поменуте уживали и заштиту својих владара односно држава,
- за време владавине Турака Хиландар је сачувао велики степен аутономије али је доста осиромашило што се исправило тек након обнове српске државе у XIX веку и почетка пружања помоћи манастиру,
- за његов правни положај до 1878. године Бартош је навео „тај правни положај карактерише се општим привилегијама светогорских манастира, али и посебним правима која, треба да му обезбеде очување српског националног карактера, везу са српском државом и у извесном смислу екстериторијалан положај“,
- у вези резултата Берлинског конгреса и статуса Хиландара и осталих светогорских манастира Бартош закључује „Права Хиландара гарантована су први пут у једном значајном међународном уговору и добила заштиту великих европских сила, на Хиландар и његове калуђере примењују се општи принципи о заштити верских мањина у Отоманској Империји, потврђене су постојеће, раније дате повластице и поседи, забрањена је дискриминација према светогорским калуђерима.“,
- међутим, Хиландар је и даље остао под јурисдикцијом Васељенске патријаршије при чему питање попуне братства није било посебно регулисано, али су турске власти инсистирале да само турски поданици испуњавају потребан услов за приступање манастирском братству што је искоришћено као преседан у будућности,
- након окончања Првог светског рата и преласка Свете Горе под грчки суверенитет, потписан је низ мировних уговора од којих су за статус Хиландара били важни уговор из Севра и касније из Лозане, на основу њих је потврђен посебан правни положај Хиландара и његовог братс-

¹² У изради Елабората су учествовали Божидар Јовановић, Велиша Гошевић, Александар Јелић, Никола Шујица, Милан Бартош као Главни правни саветник и његов помоћник чије име се не наводи.

¹³ Докуменат је достављен Кабинету Председника Републике, кабинету ДСИП-а, државним подсекретарима Мићуновићу и Цицмилу, амбасади ФНРЈ у Атини, конзулату ФНРЈ у Солуну и СИВ-у.

тва, и да је у погледу права и слобода и даље важио 62. члан Берлинског уговора из 1878, забрањено је ограничење мањинских права унутрашњим грчким правним актима, што се посебно односило на хиландарско братство, и да је заштита мањинских права укључена у систем Друштва народа,

- после Првог светског рата Хиландар је био веома угрожен грчком аграрном реформом и сталним смањењем броја монаха (почетком века било је око 100 монаха при чему је до 30-тих година број спао на 60),
- југословенска држава је између два рата покушавала да у преговорима са грчком државом нађе начин да подмлађивањем и обновом братства спречи прелазак Хиландара у грчке руке, притом у питање није долазио грчки суверенитет над Светом Гором, али је захтевано да се дозволи да се хиландарско братство слободно попуњава Србима, тражено је да се одреде јасни критеријуми и кратки рокови за подношење потребних докумената и званичан одговор грчких власти, такође у питање није долазила јурисдикција Васељенске патријаршије, али се инсистирало на њеном духовном аспекту („спречавање јереси и сл.“) где би мишљење Васељенске патријаршије било одлучујуће само код пријема монаха свештенослужитеља, али не и обичних монаха и искушеника. Наравно, став грчких власти је био потпуно другачији и том приликом је инсистирано на грчком суверенитету над Светом Гором и свим што је из њега произишло, а највише се односило управо на пријем нових монаха и искушеника из Србије где су грчке власти задржавале право арбитража у сваком појединачном случају, при чему су поменута лица изједначавана са било којим странцем који је желео да се настани на неком делу грчке територије, такође су врло широко тумачена права Васељенске патријаршије што је било у супротности са постигнутим степеном аутономије манастира Хиландара,
- суштина грчког тумачења је била да су престанком отоманског суверенитета над Светом Гором престала и аутономна права Хиландара у нехришћанској Турској што према мишљењу Милана Бартоша није било правилно јер су поменута аутономна права наслеђена из Византије где су управо имале сврху очувања етничког идентитета манастира и његовог братства,
- упркос свему постигнут је компромис па је договорено да се хиландарско братство попуни до броја од стотине монаха у року од пет година о чему су ноте размењене крајем марта или почетком априла 1941. о чему

је остала само посредна кореспонденција али не и сам текст споразума,¹⁴

- према Бартошевим наводима споразум је упркос отпочињања ратних дејстава и њихових последица остао на снази при чему је коришћен у једном случају из 1952. приликом подношења молбе неколицине калуђера за пријем у хиландарско братство.

У даљем тексту елабората наводи се непроцењива вредност и важност Хиландара за „ФНРЈ и Југословене“. Вредност његових уметничких дела, рукописа, књига, грађевина била је неоспорна. Посебно су истакнути покушаји епископа Николаја Велимировића и Дионисија Миливијевића да хиландарско

¹⁴ Текст измењених нота грчког министра иностраних послова Корозиса и југословенског амбасадора у Атини Александра Вукчевића би био: „Господине Министре, Част ми је ставити Вам до знања, ради даље недлежности да је Краљевска Влада у жељи да олакша обнову кадра манастира Хиландара пријемом монаха и искушеника српске народности и да би се дозволило да њихов број може, у року од 5 година достићи постепено број монаха у томе манастиру који је био последњих година турске владавине, тј. цифру од 100, одлучила да предузме потребне мере како би се формалности захтеване за пријем странаца у Атоску Гору у погледу кандидата српске народности испуниле у што краћем времену.

Захтевајући тим мерама Краљевско Министарство ће моћи доносити одлуку после уобичајеног испитивања кандидата и докумената које они буду поднели у року од 6 недеља рачунајући од дана када му буду приспеле претставке молилаца са следећим прилозима:

а/ оверени препис извода из матице рођених потврђујући да је молилац стар најмање 17 година.

б/ уверење о добром владању издато од надлежних власти заједно са извештајем о томе да ли је био осуђиван;

ц/ изјава потписата од стране молиоца да се упознао са одредбама устава Свете Горе о стицању грчког држављанства и о признавању духовне власти Васељенске Патријаршије.

д/ Уверење да молилац од свог рођења припада православној вери.

Ови документи као и претставка биће предати Краљевском Посланству Грчке у Београду преко Краљевског Министарства иностраних послова Југославије. Одлуке донесене од стране Краљевског Министарства биће такође саопштене Краљевском Министарству иностраних послова у Београду у напред поменутом року.

Изволите примити...“

У копијама писама које се налазе у бившој дворској архиви последњи став гласи у једном писму:

„Ови документи као и претставка биће предати Краљевском Посланству Грчке у Београду од стране молилаца“.

У другом писму тај став гласи:

„Ови документи као и претставка биће предати Краљевском Посланству Грчке у Београду преко Патријаршије Српске цркве. Краљевско Посланство Грчке у Београду саопштиће Патријаршији Српске цркве, у напред поменутом року, одлуке донесене од стране Краљевског Министарства. У даном случају оно ће такође саопштити разлоге одбијања претставки непримљених молилаца“. Видети, *Балкански пакт 1953/1954. Зборник докумената*, Београд 2005, стр. 612–629, *Елаборат о правном положају манастира Хиландара*.

братство вежу за емигрантске кругове из којих би регрутовали кадрове за обнову братства „те да тако употребе Хиландар као упориште пропаганде против ФНРЈ“.

У анализи тренутне ситуације у Хиландару поново су истакнути проблеми старости и малобројности братства, очувања, заштите и регистрација културног блага и манастирских грађевина при чему је изречен занимљив став: „Вероватно ће се, с обзиром на економску ситуацију Хиландара поставити и питање његовог редовног субвенционисања.“

У погледу мера које би требало предузети Милан Бартош и његове колеге су сматрале да не би било корисно покретање питања усаглашавања важећег устава Свете Горе и важећих међународних обавеза Грчке које су проистичале из Севрског и Лозанског мировног уговора, али да би требало скренути пажњу грчким властима да оне и даље имају међународну одговорност према нехеленским манастирским заједницама на Светој Гори. У вези проблема обнове братства сугерисана је потреба да се југословенске власти позову на поменути споразум из 1941. године будући да је он још увек био на снази и да су у тренутној ситуацији његове одредбе одговарале југословенској страни. Такође је требало покренути питање рестаурације Хиландара и његовог културног и уметничког блага, повратка однетих споменика и артефакта као и питање несметаног одласка и боравка југословенских стручњака у Хиландару ради проучавања његових споменика. Елаборат се завршава ставом да је наступио повољан тренутак да се ова питања покрену путем једне молбе, не захтева, под видом културне сарадње.¹⁵

Међутим, у тренутку склапања пакта између Турске, Југославије и Грчке само је његова војна компонента била поље деловања коме се приступило са највећом озбиљношћу. Војници су у периоду од краја 1952. до септембра 1955. године темељито прорадили задатке које су им задали политичари. Економска, научна, спортска као и културна сарадња су по својим резултатима каскале за војном и постале су жртва већих разлика него сличности међу балканским савезницама. Питање манастира Хиландара,¹⁶ поготово обнове његовог братства

¹⁵ Последњи пасус је уједно закључак и упутство за даљи рад: „За случај да буде приговор да је Југославија прогласила одвајање цркве од државе и да према томе Југославија нема, према свом уставу, легитимацију да тражи обнову братства, треба све остале захтеве базирати на културно-историјској вредности манастира за народе Југославије, а захтев за обнову братства и са тога становишта и са становишта пружања дипломатске заштите Српској православној цркви као унутрашњој друштвеној организацији њених грађана, чије интересе према иностранству она штити и поред одвајања цркве од државе.“

¹⁶ О томе видети код Радмиле Радић, н. д. стр 130–141, као и у Забелешци о разговору између југословенског амбасадора у Атини Радовановића са патријархом Германом од 9. априла 1959. Радовановић је дошао на свој захтев а у вези предстојеће посете високе делегације СПЦ Грчкој, Васељенској патријаршији и Светој Гори. Притом је упознао патријарха са настојањима

и у наредним годинама је заузимало важно место у билателарним односима Југославије и Грчке, међутим, мало тога је учињено на његовом ефикасном решавању на обострано задовољство.

југословенске дипломатије у вези Хиландара јер су по истом питању у патријаршији планирали да разговарају са Васељенским патријархом. Патријарх Герман је упознао Радовановића са резултатима свог сусрета са грчким амбасадором у Београду који му је пренео тренутни став грчког МИП-а који се противио обнови хиландарског братства изговарајући се да би тиме настао преседан који би искористили Румуни, Бугари и Руси. Истовремено је напоменуо да је грчки премијер Караманлис био сагласан са предложеним решењем (А. Ј. Б. Тита, КПР, I-5-б/Грчка), као и у Забелешци о разговору амбасадора Радовановића са грчким амбасадором у Београду Цакалотосом од 29. маја 1959, где је међу осталим питањима из рада грчко-југословенске мешовите комисије било поменуто и питање манастира Хиландара. Наиме, Цакалотос је изнео да је Цариградски патријарх дозволио пријем 25 нових калуђера у хиландарско братство, али будући да је било свега седам кандидата он се сложио и са тим бројем. На то је Радовановић реаговао да је највероватније по среди неспоразум будући да је седам поменутих кандидата већ две године чекало на одговор грчких власти и да је прави интерес југословенских власти било потписивање сталног споразума о повременом попуњавању хиландарског братства до одређеног броја. Цакалотос је објаснио да је склапање таквог споразума тренутно било отежано због одвојених надлежности грчке владе, Васељенске патријаршије и атоске митрополије и да би југословенска страна требало да се задовољи тренутним решењима која би у будућности могла да се допуњују (А. Ј. Б. Тита, КПР, I-5-б/Грчка).